

बिरसा मुंडा ची सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय चळवळ

डॉ. सोमा पी गोंडाने

राजीव गांधी कला महाविद्यालय,
पाटण तालुका जिवती जिल्हा चंद्रपूर

bodhibandhu@gmail.com

Mo. 7744999936

सारांश

बिरसा मुंडा हे एक आदिवासी नेते होते ज्यांनी ब्रिटीश साम्राज्याच्या जुलमाविरुद्ध निर्भयपणे लढा दिला. त्यांचे जीवन धैर्याचे उदाहरण होते. ते एक आदिवासी नेते, समाजसुधारक आणि स्वातंत्र्यसैनिक होते ज्यांनी ब्रिटीश जुलमाविरुद्ध उलगुलान चळवळीचे नेतृत्व केले. हे त्यांच्या वारशावर आणि आदिवासी अभिमान दिनाचे महत्त्व देखील अधोरेखित करते. जे आदिवासींचे हक्क, सांस्कृतिक जतन आणि शोषणाविरुद्ध प्रतिकार यावर भर देतात. आदिवासी स्वातंत्र्यसैनिकांचा विचार केला तर लोकांच्या मनात पहिले नाव येते ते बिरसा मुंडा. त्यांच्या संघर्षाचे फळ म्हणजे आदिवासींसाठी एक विशेष कायदा बनवण्यात आला. त्यांच्या संघर्षाचे फळ म्हणजे त्यांच्या मृत्यूनंतर स्वातंत्र्याची ज्योत आणखी तेजस्वी झाली. आज त्यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ दरवर्षी १५ नोव्हेंबर रोजी आदिवासी अभिमान दिन साजरा केला जातो. बिरसा मुंडांची चळवळ, ज्याला "उलगुलान" किंवा "मुंडा बंड" असेही म्हणतात, ही १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध आणि जमीनदारांकडून होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध एक महत्त्वाची आदिवासी बंडखोरी होती. ही चळवळ १८९९-१९०० मध्ये झारखंडच्या छोटानागपूर प्रदेशात झाली. बिरसा मुंडांनी मुंडा जमातीला एकत्र केले आणि पारंपारिक जमीन हक्क आणि सांस्कृतिक ओळखीचे रक्षण करण्यासाठी लढा दिला. बिरसा मुंडा यांचे आंदोलन एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झारखंड आणि त्यांच्या आसपासच्या आदिवासी भागात एक प्रमुख जनआंदोलन होते. ही चळवळ प्रामुख्याने आदिवासींच्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि राजकीय हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी होती. बिरसा मुंडा यांनी आदिवासींना ख्रिश्चन धर्मात रूपांतरण, जमीनदारी व्यवस्था, ब्रिटीश राजवटीतील अत्याचार आणि शोषणाविरुद्ध संघटित केले. त्यांनी "उलगुलान" (महान बंड) चे नेतृत्व केले आणि आदिवासींना त्यांचा धर्म, संस्कृती आणि जमीन यांचे रक्षण करण्यासाठी प्रेरित केले. त्यांनी संदेश दिला की आदिवासी त्यांची हरवलेली जमीन आणि ओळख परत मिळवू शकतात.

मुख्य शब्द :- उलगुलान, लढा, जमीन, हक्क, सांस्कृतिक ओळख, अत्याचार, शोषणाविरुद्ध, हक्कांचे रक्षण

प्रस्तावना

बिरसा मुंडा (१८७५-१९००) हे एक आदिवासी नेते, धार्मिक उपदेशक आणि लोकनायक होते. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध झालेल्या बंडाचे ते नेते होते. ते मुंडा जमातीचे होते. १५ नोव्हेंबर १८७५ रोजी छोटानागपूर (सध्याचे झारखंड) या आदिवासी भागात जन्मलेले बिरसा मुंडा (हिंदीमध्ये बिरसा मुंडा) यांचा जन्म मुंडा जमातीत झाला. ते या अन्याय आणि शोषणाचे प्रत्यक्षदर्शी म्हणून वाढले. ब्रिटीश प्रशासन आणि स्थानिक जमीनदार किंवा 'ठेकेदार' यांच्या काळात जमातींना याचा सामना करावा लागला.

बिरसा यांच्यावर त्यांच्या प्रदेशातील वैष्णव आणि ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचा खूप प्रभाव होता. त्यांनी जर्मन मिशनरी शाळांमध्ये शिक्षण घेतले आणि नंतर ते ख्रिश्चन बनले. परंतु त्यांनी लवकरच ख्रिश्चन धर्माचा त्याग केला.

त्यांनी पारंपारिक शत्रुत्ववादी श्रद्धेचे पुनरुज्जीवन केले, ज्याचे उद्दिष्ट त्यांच्या समुदायाचे उत्थान करणे होते. वेगवेगळ्या धर्मासोबतच्या त्यांच्या सुरुवातीच्या जीवनातील अनुभवांनी त्यांना नंतरच्या आध्यात्मिक आणि राजकीय चळवळींसाठी तयार केले.

बिरसा मुंडांच्या चळवळीची पार्श्वभूमी सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि राजकीय कारणांशी जोडलेली होती: १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, झारखंड प्रदेशातील आदिवासी समुदायांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते:

१. सामाजिक पार्श्वभूमी: आदिवासी समाजावर बाहेरील लोकांचा (दिकू) वाढता प्रभाव. पारंपारिक आदिवासी रीतिरिवाज, संस्कृती आणि जीवनशैलीला धोका. मिशनऱ्यांकडून ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार आणि जबरदस्तीने धर्मांतर.
२. आर्थिक पार्श्वभूमी: ब्रिटिश जमीन धोरणामुळे पारंपारिक 'खुंटकट्टी' (आदिवासी जमीन हक्क) प्रथेचा अंत. जमीनदार, सावकार आणि सावकारांकडून जमीन हडप करणे आणि जास्त कर वसूल करणे. जबरदस्तीने सक्तीचे श्रम (मोफत कामगार) आणि आदिवासींच्या गरिबीत वाढ.
३. राजकीय पार्श्वभूमी: ब्रिटिश राजवटीचे कायदे आदिवासींच्या हिताच्या विरुद्ध होते. आदिवासींच्या हक्कांकडे दुर्लक्ष करणे. प्रशासकीय शोषण आणि न्यायाचा अभाव.
४. धार्मिक पार्श्वभूमी: आदिवासींच्या पारंपारिक देव-देवतांकडे दुर्लक्ष करणे. बिरसा मुंडांनी एक नवीन धार्मिक चळवळ सुरु केली - "बिरसाइट धर्म", ज्यामध्ये त्यांनी स्वतःला देवाचा अवतार म्हणून घोषित केले. त्यांनी जुन्या परंपरा पुनरुज्जीवित केल्या आणि धर्मांतराला विरोध केला.
५. जमीनदारी व्यवस्था: ब्रिटिशांनी पारंपारिक 'खुंटकट्टी' (आदिवासी जमीन व्यवस्था) मोडून बाहेरील जमीनदारांना अधिकार दिले. यामुळे आदिवासी शेतकऱ्यांच्या जमिनी हिसकावून घेतल्या जात होत्या.
६. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचा प्रचार: मिशनरी आदिवासींचे जबरदस्तीने धर्मांतर करत होते.
७. शोषण आणि दडपशाही: डिकू (बाहेरील - सावकार, व्यापारी, जमीनदार) आदिवासींचे आर्थिक आणि सामाजिक शोषण करत होते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. बिरसा मुंडा यांच्या जीवनाबद्दल आणि कार्याबद्दल ज्ञान वाढवणे
२. बिरसा मुंडा बंडाच्या कारणांबद्दल माहिती गोळा करणे
३. बिरसा मुंडा यांचे जीवन आणि योगदान सर्जनशीलपणे व्यक्त करणे
४. स्थानिक इतिहासाचा भाग म्हणून आदिवासी बंडांचे महत्त्व यावर चर्चा करणे

"उलगुलान" चळवळ का झाली?

उलगुलान चळवळ १८८९-१९०० मध्ये बिरसा मुंडा यांच्या नेतृत्वाखाली झाली. याचा अर्थ महान बंड. त्याची सुरुवात सिंहभूमच्या शंकरा गावातून झाली. हे बंड सरंजामशाही व्यवस्था, जमीनदार व्यवस्था आणि ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध होते. बिरसाने मुंडा आदिवासींना पाणी आणि जंगलांचे रक्षण करण्यासाठी प्रेरित केले. यासाठी त्यांनी उलगुलान नावाची चळवळ सुरु केली. ती ब्रिटिश राजवटी आणि मिशनऱ्यांविरुद्ध होती. त्याची मुख्य केंद्रे खुंटी, तामार, सरवाडा आणि बांडगाव येथे होती. जमीनदार आणि पोलिसांचे अत्याचार दिवसेंदिवस वाढत असताना, भगवान बिरसाने ही चळवळ सुरु करण्याचा विचार केला. यामागील त्यांचा उद्देश आदर्श जमीन व्यवस्था लागू करणे हा

होता. जेव्हा ब्रिटिश अधिकारी आणि मिशनरी पूर्णपणे निघून गेले तेव्हाच हे शक्य झाले. यासाठी, सर्वप्रथम त्यांनी करमुक्तीसाठी चळवळ सुरू केली. ज्यामुळे जमीनदारांच्या घरापासून जमिनीपर्यंतचे काम थांबले.

मुंडा बंड म्हणजे बिरसा मुंडांचे बंड. झारखंडमधील आदिवासी बिरसा मुंडा यांना आपला मसीहा मानतात. १८९३-९४ पासून बिरसा यांनी ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध आवाज उठवण्यास सुरुवात केली होती. वन विभागाला गावातील ओसाड जमीन ताब्यात घेण्यापासून रोखण्यासाठी चालवल्या जाणाऱ्या मोहिमेत त्यांनी भाग घेतला होता. बिरसांचे प्रवचन ऐकण्यासाठी लोक जमू लागले. १८९५ मध्ये बिरसाला दोन वर्षांसाठी तुरुंगात टाकण्यात आले. परंतु ब्रिटनच्या राणीच्या हीरक महोत्सवानिमित्त त्यांची तुरुंगातून सुटका झाली. तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर बिरसाने पूर्ण ताकदीने चळवळ सुरू केली. ब्रिटिश साम्राज्याने बिरसा आणि त्यांच्या सैन्यावर हल्ला केला. ९ जानेवारी १९०० रोजी झारखंडच्या डोंबारी पर्वतावर बिरसाच्या सैन्य आणि ब्रिटिशांमध्ये चकमक झाली. बिरसा मुंडा यांना पकडण्यात आले आणि तुरुंगात टाकण्यात आले जिथे १९०२ मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला. कारण: आदिवासी जीवनशैली, सामाजिक रचना आणि संस्कृतीत ब्रिटिश सरकारचा हस्तक्षेप हे मुंडा बंडाचे मुख्य कारण होते. जमिनीशी संबंधित बाबींमध्ये हस्तक्षेप हे या बंडाचे दुसरे प्रमुख कारण होते. ब्रिटिश जमीन महसूल व्यवस्थेअंतर्गत, संयुक्त मालकी किंवा सामूहिक मालमतेच्या संकल्पनेवर आधारित आदिवासी परंपरा, ज्याला झारखंडमध्ये खुंट-कट्टी व्यवस्था म्हणून ओळखले जाते, कमकुवत झाल्या. आदिवासी बहुल भागात ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या कारवायांवरही प्रतिक्रिया उमटल्या. परंतु आदिवासींमध्ये सर्वात जास्त संताप निर्माण करणारी गोष्ट म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्याच्या विस्तारासोबत आदिवासी भागात जमीनदार, सावकार आणि कंत्राटदारांच्या एका नवीन शोषक गटाचा उदय. आदिवासींनी त्यांना "डिक्" म्हटले. राखीव जंगलांची निर्मिती आणि लाकूड आणि जनावरांच्या चराईच्या सुविधांवर निर्बंध यामुळे आदिवासींच्या जीवनशैलीवर परिणाम झाला कारण आदिवासींचे जीवन जंगलांवर सर्वाधिक अवलंबून होते. १८६७ मध्ये, शेती स्थलांतरित करण्यास बंदी घालण्यात आली. नवीन वन कायदे करण्यात आले. या सर्व कारणांमुळे मुंडा बंडाला जन्म मिळाला. सरकारने मुंडा बंड दडपले असले तरी, मुंडा बंडाच्या प्रभावामुळेच १९०८ मध्ये छोटा नागपूर भाडेपट्टा कायदा (सी.एन.टी - छोटा नागपूर रय्यत किंवा भाडेपट्टा कायदा) मंजूर करण्यात आला. या कायद्यानुसार, आदिवासींच्या जमिनी गैर-आदिवासी लोकांना हस्तांतरित करणे थांबवण्यात आले.

चळवळीची कारणे:

- जमीनदार आणि सावकारांकडून होणारे शोषण: ब्रिटिश राजवटीत, मुंडा जमातीचे लोक जमीनदार आणि सावकारांकडून मोठ्या प्रमाणात शोषणाचे बळी ठरले.
  - जमिनीचे हक्क: ब्रिटिशांनी मुंडा लोकांचे पारंपारिक जमिनीवरील अधिकार हिरावून घेतले होते, ज्यामुळे त्यांचे जीवनमान कठीण झाले होते.
  - सांस्कृतिक ओळखीला धोका: ब्रिटिशांच्या धोरणांमुळे मुंडा संस्कृती आणि जीवनशैली धोक्यात आली होती.
१. जमिनीवरून विल्हेवाट लावणे (जमिनीशी संबंधित कारणे):

ब्रिटिश राजवट आणि जमीनदारांनी आदिवासींच्या पारंपारिक जमिनी हडपल्या. आदिवासींना त्यांच्या जमिनीवर "खुंटकाटी" पद्धतीद्वारे मालकी हक्क होते. ब्रिटिशांनी ती रद्द केली आणि सावकार, जमीनदार, महाजन यांसारख्या "दिकु" (बाहेरील) लोकांना जमिनी दिल्या.

२. शोषण आणि अत्याचार: जास्ती कर वसुली, जमीनदार आणि सावकारांकडून जबरदस्तीने केलेली मजूरी (बेगारी) आणि बंधुआमदार. वन हक्कांचे उल्लंघन - आदिवासींना जंगलातून लाकूड, फळे, प्राणी इत्यादी घेण्यापासून रोखण्यात आले.
३. धार्मिक शोषण: ख्रिश्चन मिशनऱ्यांकडून आदिवासींचे धर्मांतर. त्यांच्या पारंपारिक धार्मिक श्रद्धा, पूजा व्यवस्था आणि संस्कृतीवर हल्ला करण्यात आला.
४. ब्रिटिश राजवटीचे धोरण: "वडिलोपार्जित हक्क" दुर्लक्षित करणे. पोलिस, कायदा, न्यायालये - सर्व व्यवस्था दिक्कुंच्या बाजूने होत्या. आदिवासींना न्याय मिळाला नाही.
५. सांस्कृतिक संकट: बिरसा मुंडा यांना दिसले की आदिवासी त्यांची ओळख, परंपरा, भाषा आणि जीवनशैली गमावत आहेत. ते डिकू संस्कृतीत मिसळत आहेत.
६. बिरसा मुंडा यांचे नेतृत्व आणि विचारधारा: बिरसा यांनी स्वतःला "धरती आबा" (पृथ्वीचा पिता) म्हणून घोषित केले. त्यांनी आदिवासींना एकत्र केले आणि सामाजिक-सांस्कृतिक जागरूकता पसरवली. त्यांचे ध्येय होते - "ब्रिटिशांना हटवा, डिकूंना हाकलून लावा आणि मुंडा राज स्थापित करा."

बिरसा मुंडांच्या चळवळीची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे:

- स्वतंत्र मुंडा राज्याची स्थापना: बिरसा मुंडा यांचे ध्येय डिकू (बाहेरील) आणि ब्रिटिशांना त्यांच्या प्रदेशातून हाकलून लावून स्वतंत्र मुंडा राज्य स्थापन करणे होते.
- पारंपारिक जमिनीच्या हक्कांची पुनर्स्थापना: आदिवासींचे जमिनीचे हक्क पुनर्संचयित करणे आणि त्यांची पारंपारिक जीवनशैली पुनर्संचयित करणे.
- सरंजामी शोषणाचा अंत: जमीनदारी व्यवस्था आणि इतर प्रकारचे शोषण संपवणे.

बिरसा मुंडांच्या चळवळीची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे होती:

१. ब्रिटिश राजवटीला विरोध करणे - बिरसा मुंडांचा मुख्य उद्देश ब्रिटिशांकडून आदिवासींवर होत असलेल्या अन्याय, शोषण आणि अत्याचारांना विरोध करणे होता.
२. पाणी, जंगल, जमीन यांचे संरक्षण - आदिवासी समाजाची पारंपारिक जमीन सरकार आणि जमीनदारांनी बळकावली होती. बिरसा मुंडांची चळवळ आदिवासींच्या पाणी, जंगल आणि जमिनीवरील हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी होती.
३. डिकूस (बाहेरील) यांना हटवणे - बिरसा मुंडांनी आदिवासींना सावकार, सावकार, जमीनदार आणि ब्रिटिश अधिकाऱ्यांसारख्या बाहेरील लोकांच्या (डिकूस) अत्याचारांपासून मुक्त करण्याचा संकल्प केला.
४. नवीन धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणा - बिरसा मुंडांनी "बिरसैत" नावाची एक नवीन धार्मिक चळवळ सुरू केली. या अंतर्गत त्यांनी आदिवासींना दारू सोडण्याची, अंधश्रद्धेपासून दूर राहण्याची आणि नैतिक जीवन जगण्याची प्रेरणा दिली.
५. आदिवासी एकता आणि जागरूकता - बिरसा मुंडा यांनी आदिवासींना एकत्र केले आणि त्यांच्यामध्ये त्यांच्या हक्कांबद्दल जाणीव जागृत केली.
६. स्वराज्याची कल्पना - त्यांनी ब्रिटिश राजवटीऐवजी आदिवासी स्वराज्याची कल्पना केली, जिथे त्यांचे स्वतःचे राज्य असेल -

चळवळीचे महत्त्व:

- आदिवासी प्रतिकाराचे प्रतीक: मुंडा बंड हा भारतीय आदिवासी प्रतिकाराच्या इतिहासातील एक महत्वाचा अध्याय आहे.
  - सामाजिक सुधारणा: बिरसा मुंडा यांनी सामाजिक सुधारणांसाठी देखील काम केले, लोकांना नशा सोडण्यास आणि अंधश्रद्धेपासून दूर राहण्यास प्रेरित केले.
  - छोटानागपूर भाडेपट्टा कायदा: १९०८ मध्ये, सरकारने छोटानागपूर भाडेपट्टा कायदा मंजूर केला, ज्याने आदिवासी जमीन गैर-आदिवासींना हस्तांतरित करण्यास मनाई केली, हे मुंडा बंडाचे परिणाम होते.
१. आदिवासी जागरूकतेचा उदय: आदिवासी समाजात स्वाभिमान आणि हक्कांची भावना निर्माण झाली.
  २. ब्रिटिश सरकारवर दबाव: सरकारला जमिनीशी संबंधित कायद्यांमध्ये बदल करावे लागले.
  ३. सांस्कृतिक जागृती: बिरसाने आदिवासी संस्कृती आणि धर्माचे पुनरुज्जीवन केले.
  ४. स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान: ही चळवळ भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा एक महत्वाचा भाग बनली.

निष्कर्ष

बिरसा मुंडा यांचे जीवन आणि वारसा हे सामान्य माणसाच्या आणि वंचितांच्या प्रतिकाराचे एक उदाहरण आहे. ते भारताच्या सामाजिक-राजकीय रचनेत प्रतिकाराचे महत्त्व देखील प्रतिबिंबित करतात. भारताच्या वसाहतवादी इतिहास, आदिवासी चळवळी, जमीन कायदे आणि स्थानिक धार्मिक प्रथा याबद्दल माहिती देण्यासाठी त्यांची भूमिका मौल्यवान आहे. बिरसा मुंडा यांचे जीवन भारताच्या विकासासाठी अविभाज्य असलेल्या समावेशक विकास आणि आदिवासी कल्याणाचे महत्त्व देखील प्रतिबिंबित करते. बिरसा मुंडा उलगुलन चळवळीचे नेतृत्व करणारे आदिवासी नेते, स्वातंत्र्यसैनिक आणि सुधारक म्हणून त्यांच्या भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करते.

बिरसा मुंडा यांनी आदिवासी समाजाला त्यांच्या हक्कांची आणि शोषणाविरुद्ध जाणीव करून दिली. यामुळे त्यांच्यात स्वाभिमान आणि संघटन जागृत झाले.

बिरसा यांच्या चळवळीने ब्रिटिशांना दाखवून दिले की आदिवासी समुदाय आता अन्याय आणि शोषण शांतपणे सहन करणार नाही. छोटा नागपूर भाडेपट्टा कायदा, १९०८' लागू झाला - या कायद्याद्वारे आदिवासींच्या जमिनी बिगर-आदिवासींकडून परत मिळवून त्यांच्या जमिनीचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. बिरसांनी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना आणि जुन्या चालीरीतींना विरोध केला. त्यांनी आदिवासी धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना पृथ्वीचा देव म्हणून पूजले जाऊ लागले आणि आजही आदिवासी समाजात त्यांना देवासारखे मानले जाते. बिरसा मुंडांची चळवळ भविष्यातील अनेक आदिवासी चळवळींसाठी प्रेरणा बनली.

संदर्भ ग्रंथ

1. Roy, S. C. (1981). Adivasi Resistance: The Case of Birsa Munda. New Delhi: Manohar Publishers & Distributors.
2. Singh, K. S. (1983). Birsa Munda and His Movement, 1872–1901: A Study of a Millenarian Movement in Chhotanagpur. New Delhi: Oxford University Press.
3. पाठक, शेखर. (2003). बिरसा मुंडा और उनका आंदोलन. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन.
4. मोरवाल, भगवानदास. (2010). बिरसा मुंडा - एक जीवित इतिहास. नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन.
5. राधाकृष्ण. (2012). धरती आबा बिरसा मुंडा. नई दिल्ली: नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया.
6. साई, रमेश. (2005). धरती आबा. नई दिल्ली: साहित्य अकादमी.
7. Sarkar, T. (Ed.). (2009). Birsa Munda: The Making of a Hero. Ranikhet: Permanent Black.